

УДК 165.62:355.4

Вронська Тамара,
д.і.н., Воєнно-дипломатична академія ім. Є. Березняка
(Київ) Україна, vronska_tamara@ukr.net
Олександр Лисенко,
д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, ukr2ww@ukr.net

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІЙН: ПРИРОДА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ГУМАНІТАРНИЙ ВИМІР

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаних з цивілізаційними вимірами Другої світової війни. Простежується вплив світового збройного конфлікту на морально-психологічний стан людей, зміну ціннісних орієнтирів, правовий нігілізм, структуру соціальних відносин, формування стратегій виживання, життєвий рівень і стандарти існування пересічних людей. Аналізуються наслідки світової війни у віддаленій перспективі, проводяться аналогії з сучасними локальними збройними конфліктами та війнами. Висвітлюються різні форми державного терору та репресалій за тоталітарних режимів.

Ключові слова: Друга світова війна, терор, насильство, девіація, соціум, цивілізація, гуманізація, стратегії виживання.

Зазвичай люди вдаються до зброї у двох випадках: відчуваючи повну перевагу й безкарність та за відсутності інших засобів, коли їм нічого втрачати. Вбиваючи тварин, вони дістають їжу, вбиваючи людей — речі, гроші і владу. Організоване вбивство людей з часом набуло статусу мистецтва й науки й оформилось у цілу життєву філософію, в якій гносеологічний об'єкт, здається, цілковито абстрагований від гуманістичної аксіології та вибудований на суто технологічних сенсах. В її основу лягли

рекомендації, що зводяться в кристалізованому залишку до того, в який спосіб можна досягти перемоги, завдавши максимальних людських і матеріальних втрат противнику й до мінімуму звівши власні. Цей прагматизм, що межує з цинізмом, по суті, є одним берегом Рубікону, форсування якого перетворює чоловіків і жінок, віруючих і атеїстів, багатих і бідних, розумних і не обтяжених інтелектом, відважних і боягузів — усіх тих, хто на одному березі думав переважно про життя, на іншому березі — на солдатів, які змушені більше думати про смерть — чужу і свою.

Заглядаючи в минуле, історик бачить кривавий вир війн та збройних зіткнень, в яких сублимовані найвищі людські чесноти — гідність, прагнення до свободи, любов до батьківщини — та діаметрально протилежні якості — заздрість, жадобу, підлість, зраду. Химерно переплітаючись, вони до межі ускладнюють науковцям аналітичні процедури, метою яких є пошук причин і підстав збройних конфліктів, їх природи, перебігу і наслідків, співдії об'єктивних і суб'єктивних чинників. Якщо на техніко-технологічному й оперативному рівнях їх стратифікація може бути стрункою й аргументованою, то на історіософському — все складніше. Достатньо звернутися до одного з марксистських постулатів про «справедливі» і «несправедливі» війни¹. У багатьох випадках ця матриця не спрацьовує, оскільки уявлення про справедливість у різних народів, держав, соціальних груп — різна, більше того, одна й та сама група може змінювати уявлення про справедливість за певних умов.

Класичний позитивістський підхід: «Війна — це продовження політики збройними засобами». Отже, домінуючими маркерами виступають політичні чинники, в яких сублимуються всі інші — ідеологічні, економічні, соціальні.

Та коли зняти з цього традиційного трактування природи війни цю концептуальну амальгаму, то крізь дослідницьке збільшувальне скло, позбавлене штучної плівки, виразно проступають справжні причини більшості війн. В їх основі — економічні мотиви та інтереси. А коли говорити конкретніше — мова йде про ринки, території, комунікації, корисні копальні й інші ресурси, населення як робочу силу, здатну продукувати додаткову вартість, кращі умови конкуренції. Все інше — це зовнішнє обрамлення і прояви економічних мотивацій.

Як політичні, так і економічні складові війн вивчені доволі добре. Та існує комплекс питань, що донедавна залишалися на периферії дослідницького зацікавлення.

Гуманізація фундаментальних знань, що почалася в другій половині ХХ ст., дуже повільно, але неухильно охоплює пострадянський науковий

¹ Советская военная энциклопедия. — М.: Воениздат, 1976. — С. 306–307.

простір і супроводжується осмисленням війн та збройних конфліктів не тільки в політичному й економічному, а й у інших вимірах, зокрема на мікрорівні. Такі підходи дають можливість поглянути на ці явища не «згори», а, нібито, «зсередини», «знизу», що робить дослідницьку оптику стереоскопічною й широкоформатною.

Розглядаючи війну не тільки як глобальний катаклізм, а й особистісну катастрофу, вчені одержують змогу не просто «вписувати» долі окремих людей у контекст воєнних подій, а й з'ясувати глибинні мотивації та рушії всіх акторів історичного дійства, простежувати стратегії і моделі поведінки окремих індивідів, малих і великих, постійних і тимчасових соціальних когорт.

У ХХ ст. людство зустрілося з новими викликами, зокрема абсолютно новим явищем — світовими війнами. Масштаби цих зіткнень, ступінь задіяності в них громадян воюючих держав та їх ресурсів, кількісні і якісні показники людських і матеріальних втрат та інші наслідки виявилися неспівмірними з усіма до того відомими збройними конфліктами.

А Друга світова стала ще й тотальною за характером війною, що породила низку нових явищ. Насамперед, ідеться про суцільне (тотальне) охоплення війною всіх сфер життя на державному, суспільному та індивідуальному рівнях, коли небезпека нависала практично над кожним.

Цей період позначений бруталізацією і варваризацією насильства, що набуло масового характеру й особливо жорстких форм, баналізацією смерті. Найодіознішим виявом тієї війни стала політика і практика знищення людей за расовими ознаками — євреїв, ромів, слов'ян. Жахливим символом Другої світової став Голокост, історіософське і гуманітарне осягнення якого ще далеко не завершилося. Іманентними ознаками Другої світової війни стали правовий нігілізм і масові прояви девіантної поведінки, причому відбувалося це як на макрорівні (через порушення міжнародного права, двосторонніх і багатосторонніх угод, звичаїв війни, кодексу честі), так і мікрорівні (криміналізація у середовищі різних соціальних груп, правопорушення державних та військовослужбовців тощо).

Втрата житла і майна, спричинені війною міграції, депортації мільйонів людей, розрив традиційних соціальних та економічних зв'язків, джерел поповнення родинного бюджету, руйнування систем соціального забезпечення, охорони здоров'я, материнства і дитинства викликали негативні демографічні тенденції в багатьох країнах, зубожіння населення, підвищення захворюваності й смертності.

Всі ці та інші чинники визначили загальну дегуманізацію, коли основні права і свободи людини системно порушувалися.

Сучасні ракурси у поглядах на Другу світову пов'язані з набуттям нової якості сприйняття і трактування функцій військовослужбовців в

парадигмі «війна як робота». Такий підхід німецьких істориків та військових психологів перевів дискурс з романтизованої, ідеологізованої площини у суто технологічну і прагматичну. Легітимацію цього напрямку забезпечили практика формування контрактних збройних формувань (державних і недержавних), приватних охоронних підрозділів та злиття криміналітету з олігархатом і державним чиновництвом.

Так звані «дикі гуси» стали найбільш рафінованим проявом «війни як роботи», хоча не єдиним і не наймасовішим.

XX століття породило ще один невідомий до того феномен — «холодну війну». Ця наскрізь просякнута мовою ворожнечі епоха поставила світ на межу Третьої світової війни, наслідки якої важко передбачити, адже дві наддержави — США і СРСР — на той час володіли ядерною зброєю.

Поляризація світу на два табори — за тодішньою термінологією — «капіталістичний» і «комуністичний» — трансформувала локальні війни і збройні конфлікти, а також так звані «національно-демократичні» та інші революції, державні збройні перевороти у зону силового суперництва двох світових лідерів та систем, які вони репрезентували. Корея, В'єтнам, Афганістан, Африканський континент, Куба, Близький Схід та інші регіони планети стали справжнім полем бою двох систем цінностей, оформлених у надпотужний військовий потенціал геополітичних амбіцій.

Незважаючи на те, що після Другої світової війни відбувся суд на нацистськими воєнними злочинцями, це не стало серйозною пересторогою, надійним бар'єром від тих, хто вважав збройні засоби універсальним інструментом досягнення своєї мети.

Суперечлива спадщина Нюрнберга не дає спокійно спати не тільки реваншистам і неонацистам, а й тим, чиє уявлення про справедливість базується на одвічних сакральних і гуманістичних цінностях: богоданості життя, повазі до природних прав особи і громадянина, недоторканості власності тощо.

Грубе порушення як цих, так і юридично оформлених приписів ведення війни усіма без винятку учасниками світового збройного протистояння логічно висувало на порядок денний не сценарій сатисфакції за правилами переможців, а глибоке осмислення природи війни як засобу розв'язання конфліктів (політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних та ін.), її принципового осуду й відмови від збройних акцій як політичного інструменту взагалі.

Натомість людство пішло протореним шляхом. Право сильного знайшло закріплення у створенні Ради Безпеки ООН, нав'язуванні волі світових лідерів слабшим і залежним країнам, ігноруванні прав багатьох народів на самовизначення й суверенітет. Так і не були сконструйовані

механізми й процедури колективної протидії агресії, експансіонізму, мілітаризації. Присвоєння де-факто поліційних повноважень та функцій наддержавами — США і СРСР — поляризація світу час від часу вибухали локальними, але затяжними й кровопролитними збройними конфліктами.

Спокуса силовими засобами досягати поставлених цілей, розповзання ядерної зброї перетворили навіть невеликі держави (як Північна Корея) на чинник небезпеки світового масштабу.

Надвисока залежність світу від суб'єктивного фактора — поглядів, настроїв лідерів наддержав — ледь не спричинили Третю світову війну.

Врешті-решт ця схильність до дій диктату з позиції сили породила новий формат тероризму — міжнародний, що став одним з головних чинників сучасності, інструментом вирішення складних геополітичних проблем і диктату тих, хто обрав його знаряддям досягнення власних стратегічних цілей. Нині міжнародний тероризм набув двох основних форм: першу репрезентують недержавні організації та військово-політичні угруповання (це не виключає їх підтримки однією чи кількома державами); другу — держави, що у прихованій формі здійснюють експансію за допомогою створених ними «рухів», «об'єднань», «урядів», «республік», донорами яких ці держави виступають. Найбільш одіозним прихильником такої практики нині виступає Росія, що з усіх сил намагається не втратити роль одного зі світових лідерів. Слід визнати, що нині Кремлю це вдається: Російська Федерація сьогодні виступає незаперечним лідером в організації міжнародного тероризму, сепаратизму, порушенні норм міжнародного права й збройній експансії проти сусідніх суверенних держав. Не бажаючи обмежуватися поліційними функціями, Москва вже відкрито пішла на злам Потсдамсько-Ялтинської системи, агресію проти Молдови, Грузії, України, створення сепаратистських рухів і «незалежних» республік у Придністров'ї, Абхазії, Північної Осетії на Донбасі та в Криму.

Війни стимулюють соціальну мобільність, «розриваючи» усталену конфігурацію суспільних зв'язків, формуючи умови, за яких набагато зростають міграційні процеси, набувають і втрачають власність і житло сотні тисяч людей, які змінюють звичайний спосіб життя, заняття, формат контактів з родинами і «колом спілкування». Однією з іманентних ознак світової війни є перетворення мільйонів цивільних громадян на військовослужбовців, їх тривалий відрив від основних професій і попередніх соціальних ролей, «перепрофілювання» на «професійних» військових, змушених освоювати, переймати/набувати нових моделей поведінки і способу мислення.

Мілітаризація суспільного життя, з одного боку, робить жорсткішими «правила гри» — завдяки режимним заходам, обмеженню пересування,

особистої свободи, звууженню можливостей і джерел матеріального забезпечення (добробуту), посиленню каральної практики, з іншого — створює передумови для самореалізації і кар'єрного зростання, особливо в армійській ієрархії та ВПК.

Нарешті, надзвичайний масштаб втрат (як безповоротних, так і санітарних) «вимиває» з виробничої, соціальної та адміністративної сфер величезну кількість професіоналів — кадрових робітників, аграріїв, інженерно-технічних працівників, службовців, адміністраторів нижчого рівня представників культури, освіти, науки. Це створює гострий дефіцит спеціалістів, своєрідний вакуум, заповнення якого уможливило швидке просування «нагору» молоді й перспективних, ініціативних працівників.

У такий спосіб соціальні ліфти не лише компенсують втрати, спричинені війною, а значною мірою набувають додаткових імпульсів, пов'язаних з потребами воєнної доби. Більше того, воююча держава адресно стимулює певні зони суспільної активності (знову ж таки, насамперед — Збройні сили та військово-промисловий комплекс і транспорт) соціальними преференціями, що надає цим зонам більшої привабливості, перспективності й престижності порівняно з мирним часом та іншими сферами життєдіяльності.

Аби оволодіти масовою свідомістю такого народу як німецький, фюрер мав запропонувати щось справді вражаюче уяву. І він спромігся на те, щоб захопити німців фантастичним проектом і персоналізувати їх очікування як месія, здатний вивести націю з полону принижень версальської системи, соціально-економічних негараздів, зневіри у майбутньому. Ще у «Майн кампф» він наголошував: «Єдина можливість для Німеччини проводити правильну територіальну політику — це політика нової території в самій Європі». При цьому зазначалося, що вона «повинна бути надбана головним чином за рахунок Росії» і «...прикордонних з нею держав» і лише «шляхом війни». Гітлер прагнув оволодіти Україною для того, щоб ніхто не примусив німців «знову голодувати, як це було минулої війни». Це дало б змогу спочатку нівелювати наслідки можливої британської блокади, а потім колонізація України дала б змогу Німеччині стати глобальною державою за моделлю Сполучених Штатів Америки².

Ідея «життєвого простору» для германців на Сході виявилася настільки притягальною, що гіпнотично подіяла на німців, яких мало цікавило те, що там віками жили слов'яни — поляки, білоруси, українці,

² Kay A.J. *Exploitation, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*. New York: Berghahn Books, 2006. — Pp. 211, 50, 40.

росіяни. Та навіть коли про них мимоволі згадували, вже «працювала» расова теорія: зігнати зі своїх земель, перетворити на рабів чи знищити значну частину «неповноцінних» народів вважалося природною справою: виживав сильніший.

Отже, поєднання арійської теорії і проекту «життєвого простору» сформувало ментальну основу, цілком придатну для втілення грандіозного плану «походу на Схід», який виконувала верхівка III Райху.

У дискусіях з приводу майбутнього «східних територій» Україна посідала одне з чільних місць. У виступі представника обвинувачення США Вальтера Бруно по справі підсудного А. Розенберга йшлося про те, що саме він під час наради 9 травня 1941 р. виклав перед А. Гітлером план, згідно з яким захоплені землі слід було переформатувати на п'ять губернаторств. Одним з них мала стати Україна з деякими прилягаючими територіями, а Крим пропонувалося включити безпосередньо до складу Райху³.

Якщо ідеологічним акціям і політичним технологіям науковці приділяли підвищену увагу, то соціальна інженерія перебувала в тіні.

Натомість саме вони становлять серцевину складного механізму, що приводить у дію державний апарат, забезпечують трансляцію між ним і суспільством, усталюють (чи навпаки, ліквідують) певну конфігурацію соціальних зв'язків між різними верствами, надають їм визначених сенсів.

Держава, що перебуває у стані війни, націлена на максимальну гомогенність суспільства, його консолідацію та нейтралізацію маргінальних груп, реально чи потенційно спроможних їй зашкодити. У мобілізаційних технологіях ХХ ст. провідну роль відігравали політико-правові чинники (закон про загальну військову повинність, запровадження воєнного стану, мілітаризація різних галузей економіки та сфер життя тощо). У державах авторитарного й тоталітарного типу всі, хто у той чи інший спосіб опонував режиму (чи навіть мав родинні зв'язки з опозиціонером), набували статусу «асоціальних» елементів, «ворогів народу», «зрадників Батьківщини» і т. ін., що тягнуло за собою різні обмеження та кримінальні санкції. Завдяки режимним, ізоляційним, обмежувальним заходам (до них слід віднести — паспортизацію, примусові відселення, адміністративні виселення, заслання, депортації, ув'язнення), фізичному знищенню за вироком судових і позасудових структур здійснювалася «санація» й уніфікація соціуму, вилучення з нього «підривних» і «неблагонадійних» громадян.

³ Нюрнберзький процес: Сб. матеріалів в 8 т. — М.: Юрид. лит. — Т. 4. — 1990. — С. 278.

Такі засоби соціального конструювання часто відносять до державного політичного терору, хоча насправді, зорієнтовані на залякування людей, вони мають на меті нав'язати громадянам жорсткі рамки поведінки й форми лояльності, до мінімуму нівелювати їх спроможність до неконтрольованих владою, автономних, спонтанних консолідованих проявів соціальної самоорганізації й активності.

Яскравим проявом соціальної інженерії на макрорівні є соціальні проекти і програми, спрямовані на підтримку найменш захищених груп населення: військових бранців, дітей-сиріт, матерів-одиначок, інвалідів, хворих та літніх людей.

Великі війни часто супроводжуються масштабними міграційними процесами, що мають вимушений характер. Розглядаючи війну як гуманітарну катастрофу, влада воюючої держави має мінімізувати всі ризики й згубні наслідки стихійних міграцій і максимально амортизувати незгоди тих, хто став об'єктом державних міграційних програм (евакуації 1941 р. та реєвакуації 1943–1945 рр., українсько-польський трансфер населення 1944–1946 рр.), або таких явищ, які сьогодні мають місце у зв'язку з подіями на Донбасі, у Сирії, деяких африканських країнах.

Перебуваючи у стані війни, деякі держави (особливо ті, які стали жертвами агресії, територію яких анексували чи окупували) мають доволі обмежені можливості для соціальної підтримки своїх громадян. У зв'язку з цим незмірно зростає роль громадянських інституцій, благодійних організацій, релігійних конфесій, як беруть на себе частину цих функцій. У період Першої і Другої світових війн завдяки добротності співгромадян мільйонам людей було врятовано здоров'я і життя. У сучасній війні на сході України абсолютно нове явище в суспільному житті — волонтерський рух — переріс допоміжну роль і набув статусу чинника національної безпеки, взявши на себе і постачання армії, і турботу про населення прифронтової зони.

Цей феномен промовисто засвідчив великий потенціал внутрішньої соціальної самодіяльності, формування основ громадянського суспільства в Україні. Більше того, він створив певний стандарт громадянської відповідальності і почуття обов'язку, на який мають орієнтуватися політикум і вища державна бюрократія.

Екзистенційна природа війни ставить багатьох її учасників на межу вибору між добром і злом у різних ситуаціях та іпостасях, виводить назовні справжнє ество людини. Далеко не всі можуть гідно скласти цей важкий іспит. Комусь бракує характеру, сили волі, відповідальності, рішучості, здатності до самопожертви, віри в правильності власної позиції.

Та далеко не все залежить від самої людини. Держава повинна готувати громадян до стихійних лих, техногенних катастроф, збройних конф-

ліктів, даючи їм зняряддя самозахисту. Ще відповідальніше вона має опікуватися власними збройними силами, яких би зусиль це не коштувало. Ігнорування цих засад обертається болісними поразками, неправними людськими жертвами і матеріальними втратами.

Місія науковців полягає в тому, щоб донести до суспільства й керівництва держави фундаментальні знання про причини, перебіг і наслідки війн і збройних конфліктів та увиразнити їх історичні уроки. Лише їх поглиблений аналіз і ретельне засвоєння дасть змогу виробити адекватні рішення і практичні кроки в оборонній сфері.

REFERENCES

Kay, A.J. (2006). *Exploitation, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*. New York: Berghahn Books [in English].